

Maharashtra Board Class 10 Sanskrit Amod Notes

Chapter 9 धेनोघः पलायते

धेनोघः पलायते Summary in Marathi

प्रस्तावना :

‘धेनोव्याघ्रः पलायते।’ हे शीर्षक संस्कृत साहित्यातील भोजराजाच्या कथेतील एका प्रसिद्ध समस्येवर आधारीत आहे. ती म्हणजे ‘मृगात् सिंहः पलायते।’ या दोन्ही वाक्यांमध्ये लेखकांनी सृष्टीनियमांविरुद्ध अशा परिस्थितीचे चित्रण केले आहे. परंतु त्यातूनच निर्माण होणारा विनोद वाचकांच्या चेहऱ्यावर स्मितहास्य आणतो.

ही कथा मराठी साहित्यातील अजरामर कलाकृती असलेल्या ‘चिमणरावांचे चव्हाट’ या कथा संग्रहातील ‘कॅप्टन चिमणराव – स्काउटमास्तर’ या कथेचा अनुवाद असून संस्कृत वार्षिक अंक ‘समर्पणम्’ मधून प्रसिद्ध झाली होती. या कथेचा नायक व मराठी साहित्यातील प्रसिद्ध पात्र असलेला चिमणराव स्काऊटच्या धर्तीवर बालवीरांचा गट निर्माण करू इच्छितो.

परोपकार, शूरता, समाजसेवा इ. मूल्यांचे महत्त्व त्या लहान मुलांच्या मनावर बिंबवणे हा त्यामागचा शुद्ध हेतू. या बालचमूला सुट्टीत शिबिरासाठी घेऊन गेला असताना त्यांना परोपकाराचे धडे देण्याची संधी त्याला मिळते.

मात्र त्यातून जो अनावस्था प्रसंग उद्भवतो आणि त्यात चिमणराव स्वतःच कसा अडकतो, याचे वर्णन चिमणराव स्वतः करतो. ‘धेनोव्याघ्रः पलायते।’ या कथेत चिमणरावांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे जी विनोदनिर्मिती होते त्यामुळे वाचकांच्या चेहऱ्यावर स्मितहास्य उमटते. त्याचप्रमाणे ही कथा म्हणजे एका प्रादेशिक भाषेतून प्राचीन भाषेतील अनुवादाचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

परिच्छेदः 1

शिबिरस्य प्रथमदिबसे साहाय्यं करोतु।

अनुवादः

शिबिराच्या पहिल्या दिवशीच दुपारी जेवण वगैरे आवरून मी मुलांसोबत पत्ते खेळण्यात मग्न होतो. तेव्हा नुकतीच ओळख झालेले प्राध्यापक सर्कसवाले (सर्कशीचे मालक) मलाच शोधत तेथे पोहचले. “कॅप्टनसाहेब, एका कॅप्टनसाहेब! आमच्या सर्कशीत कित्येक महिन्यांपासून लोकप्रिय असा सहभोजनाचा कार्यक्रम चालतो.

गाय, अस्वल आणि वाघ इ. प्राण्यांचा हा कार्यक्रम प्रयोगाचे सर्वोच्च आकर्षण आहे. तसेच जाहिरात करून तिकिटे सुद्धा विकली आहेत. परंतु वाघ आणि अस्वलामध्ये झालेल्या भांडणामुळे दोघेही जखमी झाले आहेत.”

“काय? प्राण्यांचे भांडण?” “साहेब, आमच्या सर्कशीच्या खेळात वाघ आणि अस्वल दोन पायांचे (मनुष्य) आहेत.” अशाप्रकारे प्राध्यापकमहोदयांनी रहस्यभेद केला. “अस्वल किंवा वाघ पाळण्याची आमची क्षमता नाही. दोन बहुरूपी पुरुषच प्रयोगात वाघ आणि अस्वलाचा अभिनय करतात.”

“गाय सुद्धा.....?”

“नाही, नाही, गाय खरी आहे.”

“हं..... मग मी इथे काय करू सांगा?”

“मी विनंती करतो, की आपल्या बालवीरांच्या चमूतील कोणत्याही दोन सैनिकांनी जर आजच्या प्रयोगात वाघ-अस्वलाचा वेश घेऊन प्रेक्षकांचे मनोरंजन केले, तर खूप उपकार होतील. कृपया मदत करा.”

परिच्छेद: 2

सर्कसस्वामिनः विवशता क्षिपन्ति पाषाणखण्डान्।

अनुवादः

सर्कशीच्या मालकाची विवशता/अगतिकता माझ्या लक्षात आली. ही परोपकाराची संधी योगायोगाने मिळाली आहे, असा विचार करून त्याची मदत करावी असे मी ठरवले. अस्वलाच्या वेशात अब्दुल शोभेल अशा विचाराने त्याला अस्वलाचे पात्र दिले. वाघाचा अभिनय करण्यासाठी मी स्वतःच तयार झालो. अशाप्रकारे पात्रयोजना झाली.

कार्यक्रमापूर्वीच मी तसेच अब्दुल, वाघ आणि अस्वलाचा वेश घेऊन आपापल्या पिंजऱ्यात थांबलो. माझ्या पिंजऱ्यासमोरच जास्त गर्दी झाली होती. मी शक्यतोवर लोकांचे मनोरंजन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु लोक संतुष्ट नव्हते. “हा काय वाघ आहे ? (किती) दुबळा आहे,” असे थट्टेने म्हणत होते.

तेव्हाच एक बाई वाघ पाहण्यासाठी स्वतःच्या मुलासोबत आली. माझ्या गर्जनेमुळे मुलगा घाबरला, म्हणून ती आई माझ्यावर दगड फेकू लागली. तेव्हा वेदनेने व्याकुळ झालेला मी, वाघ बोलत नाही हे क्षणभर विसरून म्हणालो, “पिंजऱ्यातल्या वाघाला बघून महिला दगड फेकतात/ मारतात.”

परिच्छेद: 3

मम वाक्यसमाप्तेः अभ्यस्ता आसीत्।

अनुवादः

माझं वाक्य संपण्यापूर्वीच, वाघाच्या माणसाच्या भाषेत बोलण्यामुळे मूर्च्छित झालेली ती महिला, ‘हे भूत आहे भूत....’ असे मोठ्याने किंचाळत जमिनीवर पडली. माझा मुलगा राघूसुद्धा एकदा पिंजऱ्याजवळ येऊन, “अप्पा, चहा प्यायचा आहे का?” असे विचारू लागला तेव्हा प्रेक्षक गोंधळात पडले. रात्री दहा वाजता सर्कशीचा खेळ सुरु झाला. बारा वाजता खेळाचा सर्वोच्च बिंदू आला – सहभोजन. प्रेक्षकांची उत्सुकता शिगेला पोहोचली.

गड्याने रंगमंचावर तीन खुा ठेवल्या व मधोमध गोलाकार टेबल ठेवला. एका खुर्चीत मला बसवले होते. नंतर अस्वलाच्या वेशातील अब्दुल तेथे आला. गाय सुद्धा मंचावर आली. त्यानंतर आमच्यासमोर खाद्यपदार्थ ठेवले गेले. सहभोजन सुरु होताच उत्तेजित झालेल्या प्रेक्षकांनी आनंदाने टाळ्या वाजवण्यास सुरुवात केली. पूर्वीसुद्धा वाघ आणि अस्वल ही माणसेच होती. परंतु ती गाय त्यांच्यासोबत कार्यक्रम करण्यासाठी सरावलेली होती.

परिच्छेद: 4

अचिरादेव न इमौ विभूषितानि आसन्।

अनुवादः

थोड्याच वेळात गायीच्या लक्षात आले की, हे वाघ आणि अस्वल | ओळखीचे नाहीत, ती गोंधळाने व संशयाने आम्हाला एकेक करून पाहू लागली.

परिस्थितीची जाणीव होताच तिने शिंग उगारून आमच्यावर हल्ला केला. मी सुद्धा गर्जना करून माझे तीक्ष्ण दात दाखवले. पण ती जराही घाबरली नाही.

अब्दुलने हाताने तिला मारले. त्यामुळे चिडून ती त्याच्यामागे धावू लागली. अस्वल लगेच तंबूच्या खांबावर चढले. हा सगळा खेळ पूर्वनियोजित आहे असा विचार करून प्रेक्षकसुद्धा खूश झाले. अस्वल निसटले म्हणून चिडलेली ती गाय आता माझ्याकडे – वाघाकडे वळली. भीतीमुळे चार पायांच्या वाघाचे रूप विसरून मी मूळच्या द्विपाद स्वरूपात आलो.

“प्राध्यापक महोदय, वाचवा, वाचवा”, असा करुण विलाप करत धावत सुटलो. तेव्हा, गाईला घाबरून पळणाऱ्या वाघाला पाहून प्रेक्षकवर्गात प्रचंड गोंधळ उडाला. प्रेक्षकांनी माझा वाघाचा वेश काढून मला निर्दयीपणे मारले. वेदनेमुळे मी मूच्छित झालो आणि जेव्हा जाग आली तेव्हा आमची गाडी पुन्हा पुण्याच्या दिशेने निघाली होती. माझे मस्तक व इतर अवयव मलमपट्टीमुळे सुशोभित झालेले होते.

शब्दार्थाः

1. रहस्यभेदः – revelation of a secret – रहस्याचा उलगडा
2. व्रणिती – (both) got wounded – (दोघे) जखमी झाले
3. द्विपादौ – having two legs – दोन पायांचे प्राणी (दोन माणसे)
4. बहुरूपधारिणौ – taking many forms – बहुरूपी
5. पत्रक्रीडा – game of cards – पत्यांचा खेळ
6. विज्ञापनम् – advertisement जाहिरात
7. कलहकारणात् – due to quarrel/fight – भांडणामुळे
8. मध्याह्ने – in the afternoon – दुपारी
9. अन्विष्य – looking for/searching – शोधत शोधत
10. पालयितुम् – to nurture – पाळण्यासाठी
11. सम्मर्दः – crowd – गर्दी
12. अवसरः – opportunity – संधी
13. कृशः – weak/lean – दुबळा/क्षीण
14. नियोजितः – appointed – नियुक्त केलेले
15. बाधितः – affected – व्याकुळ झाला
16. सिद्धः – got ready – तयार झाला
17. विवशता – helplessness – अगतिकता
18. अवगता – understood – समजली
19. उपहासेन – mockingly – थट्टेने
20. गर्जनया – due to roaring – गर्जनेमुळे
21. स्वपञ्जरयोः – in own cages – स्वतःच्या पिंजऱ्यात
22. अक्षिपत् – threw – फेकला
23. रञ्जयितुम् – to entertain – मनोरंजन करण्यासाठी
24. यदृच्छया – by chance – योगायोगाने

25. पात्रयोजना – characters – पात्रयोजना
26. निर्धारिता – were decided – निश्चित झाली
27. चरमबिन्दुः – peak point – सर्वोच्च बिंदू
28. उत्कण्ठा – excitement – उत्सुकता
29. मूर्छिता – fainted – चक्कर/भोवळ आली
30. आक्रोशन्ती – crying/shouting – ओरडत/किंचाळत
31. तालिकावादनम् – clapping – टाळ्या वाजवणे
32. मनुष्यवाण्या – in human speech – माणसाच्या भाषेत
33. मझे – on stage – रंगमंचावर
34. अभ्यस्ता आसीत् – was trained – प्रशिक्षित होती
35. पराकाष्ठा जाता – reached height – शिखर गाठले
36. कोलाहलः – chaos – गोंधळ
37. शकटः – cart – गाडी/वाहन
38. ताडितवान् – beat – मारले
39. आरूढवान् – climbed – चढला
40. विलपन् – lamenting – विलाप करीत
41. क्षुब्धा/कुद्धा – angry – संतप्त
42. उत्तमाङ्गम् – head – मस्तक
43. प्रमुदिताः – delighted / happy – आनंदी
44. अनुत्तमानि – lower – वाईट
45. पटमण्डप स्तम्भम् – pole of the tent – तंबूचा खांब
46. सम्भ्रमेण – due to confusion – गोंधळामुळे
47. उपचारपट्टिकाभिः – with bandages – औषधाच्या पट्टीमुळे
48. शृङ्गे – horns – शिंगे
49. परित्रायताम् – help/save – वाचवा
50. उन्नम्य – having raised – उगारून
51. निष्कास्य – removing – काढून
52. निघृणम् without mercy – दयामाया न दाखवता